

УДК

І. В. Ткаченко
канд. іст. наук
Президія НАН України

**РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ
«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА»
У ЛИСТУВАННІ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1912–1914)**

На основі джерел особового походження, насамперед листування, висвітлено діяльність редакційного комітету ЛНВ у 1912–1914 рр., представлено роль М. Грушевського в його створенні та роботі як фактичного головного редактора видання. Досліджено особливості видавничого процесу в ЛНВ під керівництвом комітету, взаємини його членів з М. Грушевським.

Ключові слова: редакційний комітет ЛНВ, листування М. Грушевського, редакційна робота в ЛНВ в 1912–1914 рр., видавничий процес.

У квітні 2012 р. минуло рівно 100 років з того моменту, як у 4-й книзі «Літературно-наукового вістника» (ЛНВ) було вміщено коротеньку інформацію авторства М. Грушевського про зняття з себе обов'язків головного редактора журналу¹. Говорячи про потребу назрілих змін в редакції провідного на той момент українського часопису, М. Грушевський писав: «...п'ять літ тому, коли обставини українського життя викликали потребу перенесення «Літературно-наукового вістника» до Києва, мусив я з сим перенесенням, з технічних причин, взяти на себе головний провід журналу, не вважаючи можливим відтягнутися від сеї роботи з огляду на потреби нашого життя. Се було восени 1906 р. За сі п'ять літ мету, для котрої піднято було сю переміну, вважаю в значній мірі осягнутою. З другого боку – техніка журналу наладилася...»² Розмірковуючи над причинами появи такого звернення до читачів журналу і публічного зречення від свого обов'язку його головного редактора, М. Грушевський жодним чином не вказує на причини, які спонукали його до цього, посилаючись на те, що справа ведення журналу за п'ять років його перебування в Києві вже наладилася і більше

не потребує його безпосередньої участі в редакційному процесі. Також слід мати на увазі, що іноді його відвідувала думка згорнути видавництво журналу або передати його в інші руки, як це було, наприклад, ще у 1910 р.³

Однак численні свідчення сучасників, інформація, вміщена в листуванні М. Грушевського та українській періодичній пресі в 1908–1911 рр., наприклад, статті Г. Хоткевича⁴, І. Липи⁵, В. Леонтовича⁶ та інші, дають можливість переконатися, що він пішов на такий крок виключно під тиском зовнішніх обставин. Як правильно зауважив Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику», «...з того часу як у «Ділі» зорганізувався похід проти Грушевського і «ЛНВісника», він передав редакцію комітетові, який склався з В.М. Леонтовича, Л.М. Черняхівської, О.І. Олеса та П.П. Сірого»⁷. Згаданий «похід» власне і мав на меті створення при редакції ЛНВ комітету, який би займався справою його видання замість М. Грушевського. Посилаючись на авторитет І. Франка, критики звертали увагу, що «...ЛНВ перестав бути органом громадянським, а зробився особистим органом теперішнього його редактора. А се значить, що властиво громадянського місячника на Україні нема. Редакційний комітет повинен... вернути громадянству його орган»⁸. Таким чином, під тиском обставин, а найперше жорсткої критики, М. Грушевський був змушений ініціювати створення редакційного комітету ЛНВ, до якого він формально не входив. Цим самим він намагався уникнути ще більшої ескалації конфлікту, зосередившись в основному на науковій роботі в львівському НТШ.

Хоча тема видання ЛНВ на київському ґрунті в 1907–1914 рр. достатньо широко представлена в публікаціях дослідників у галузі грушевськознавства, такому сюжету, як діяльність редакційного комітету ЛНВ та роль і місце М. Грушевського в роботі журналу в 1912–1914 рр., уваги приділено порівняно мало. Серед публікацій дослідників, які згадують про зречення М. Грушевського від близької участі в журналі, слід згадати розвідки Г. Корбич⁹, С. Панькової¹⁰, І. Ткаченка¹¹, Ю. Шаповала¹², в яких автори згадують основні моменти його редакційної роботи у ЛНВ, використовуючи велику кількість маловідомих архівних матеріалів, особливо листування. Відомості про склад комітету, стосунки його членів з М. Грушевським містяться в мемуарній літературі. Особливо цікавими та інформативними з такого погляду є щоденник Є. Чикаленка¹³, спогади Ю. Сірого (Тищенка)¹⁴, В. Дорошенка¹⁵ тощо.

Виступивши зі своїм зверненням до читачів журналу, М. Грушевський формально відійшов від редакторської роботи в ЛНВ. Саме цей час такі дослідники його біографії та діяльності, як С. Панькова, вважають початком існування редакційного комітету ЛНВ у наведеному вище складі, зазначаючи, що «...після заяви М. Грушевського у квітні 1912 р. був створений редакційний комітет... Склад комітету постійно змінювався»¹⁶. Однак у вказаному вище записі зі щоденника Є. Чикаленка від 20 лютого 1912 р. про комітет йдеться як про вже існуючий. Очевидно, що ідея його створення виникла у М. Грушевського набагато раніше, можливо, ще навіть до того, як у «Ділі» було вміщено ряд критичних статей на його адресу.

Очевидним підтвердженням того, що комітет існував ще у 1911 р., є лист Ю. Сірого (Тищенка) В. Винниченку від 21 січня 1912 р., в якому найближчий співробітник київської редакції ЛНВ повідомляв, що «... за сі дні вийшло багато перемінів в нашому ділі: я говорю про Л. Н. В. 31/XI ст. ст. була окончательна нарада з приводу Л. Н. В., і вістник перейшов у руки редакційного комітету. Професор рішуче відмовив ся на далі вести його. Новий редакційний комітет складається з В. Леонтовича, Л.М. Старицької-Черняхівської, О. Олеся і мене»¹⁷.

Таким чином, наслідком цілого ряду обставин було те, що вкрай знервованій випадками на адресу ЛНВ і його концепції, М. Грушевський з початком 1912 р. вирішив передати ведення журналу новоствореному редакційному комітету. І на цьому можна було б поставити крапку на роботі М. Грушевського як редактора цього часопису і його ідейного натхненника. Такий крок мав би остаточно засвідчити в очах публіки повну непричетність до справи видання ЛНВ, чим особливо втішилися б Липи і Хоткевичі, досягнувши власної мети. Однак листування М. Грушевського з комітетом та його членами свідчить, що він, як і раніше, був ключовою фігурою, яка визначала напрям і змістовне наповнення ЛНВ, а всі важливі питання вирішував або особисто, або за допомогою свого секретаря М. Євшана¹⁸.

Створення комітету одразу ж стало однією з формальних причин відходу В. Винниченка від участі в ЛНВ. Відомий український письменник надзвичайно погано ставився до В. Леонтовича, вважаючи його ледь не своїм ворогом. У своєму листі до Є. Чикаленка він писав: «...Як же справа з поширенням для мене місця в «Вістнику»? Мені писали, що професор уже здав редакцію Комітетові. В тому Комі-

тетові головою, певно, буде мій закадишний прихильник В. Леонтович. Колись він дуже цікавився моїми працями і навіть агітував за бойкот їх. Тепер йому зручніше буде виявлять до мене свої симпатії. Боюсь, що не уживемось ми. Я особисто не претендую на якусь особливу увагу пана Леонтовича, хотів би тільки, щоб він мені не робив пакостів. Більше нічого»¹⁹.

Ю. Сірий (Тищенко) відмовляв В. Винниченка від виходу з ЛНВ, слушно зауважуючи, що «...ЛНВ перейшов в руки ред. комітету, а не Л[еонтовича]»²⁰. Однак, незважаючи на всі доводи, В. Винниченко не змінив своєї думки. Та й Леонтович не був єдиною причиною його виходу з журналу.

У тому ж листі Ю. Сірий (Тищенко) писав і про структуру комітету. З його інформації слідує, що «...редакційний комітет складається з чотирьох осіб, кожна особа має один голос і читає свій відділ. Між іншим Л-ч взяв тільки укр. критику і статті чисто наукові. Літературу і поезію взяв О. Олесь». Сам Ю. Сірий (Тищенко) до складу комітету «увійшов тільки з тим, щоб при нагоді обстоювати інтереси тих людей, які провадять ідеї згідні з моїми поглядами»²¹.

Четвертий член комітету, Л. Старицька-Черняхівська, замінила М. Грушевського в якості офіційного видавця журналу. Дещо змінилася і офіційна програма ЛНВ. Свідченням цих змін є матеріали справи про видання часопису, які зберігаються у фондах Київського тимчасового комітету у справах друку, де, зокрема, зазначено, що 20 квітня 1912 р. «...видано свідоцтво Людмилі Михайлівні Старицькій-Черняхівській... на право подальшого випуску в світ у м. Києві щомісячного журналу під назвою «Літературно-Науковий Вістник» за наступною програмою: 1) белетристика оригінальна і перекладна, 2) статті критичні і історико-літературні, 3) огляди і статті з різних галузей науки, 4) бібліографія, 5) ілюстрації до тексту за потребою»²². Обов'язки відповідального редактора видання взяв на себе Євстафій Миколайович Лисенко (син композитора М. Лисенка).

Судячи зі спогадів М. Гехтера, попередника Є. Лисенка на посаді відповідального редактора ЛНВ, провідну роль в роботі комітету відігравала в 1912 р. Л. Старицька-Черняхівська, однак говорити про те, що це позитивно вплинуло на редакційну роботу, не доводиться. А тому М. Грушевський змушений був надати повноваження лідера комітету О. Олесю, співпрацювати з яким було набагато простіше. За свою роботу на посаді голови український

поет отримував 50 рублів²³. Інші члени комітету платні не отримували.

В основному М. Грушевський спілкувався з редакційним комітетом ЛНВ через його голову, О. Олесю, на адресу якого приходили листи від тих, кому потрібна була допомога редакції або редактора ЛНВ. Переважна більшість листів М. Грушевського на адресу комітету потрапляла до рук О. Олесю. Крім нього, багато відомостей про редакційне життя подавали Ю. Сірий (Тищенко)²⁴, Л. Старицька-Черняхівська²⁵ та ін. Окремі аспекти редакційної роботи згадуються у листуванні членів комітету між собою, листах І. Лизанівського²⁶ та Л. Будає²⁷, технічних працівників редакції.

Листування М. Грушевського та О. Олесю як голови редакційного комітету засвідчують високу інтенсивність і напруженість праці на початку цієї роботи у 1912 р. Увійшовши в курс справи в журналі, О. Олесь часто досить детально інформував професора про стан справ із виданням журналу. Очевидно, мова йшла про речі, які стосувалися виключно роботи О. Олесю на цій посаді, оскільки детально про справи М. Грушевському писали ще багато ближчих співробітників ЛНВ, таким чином забезпечуючи постійний контроль над веденням журналу.

Листи О. Олесю до М. Грушевського свідчать також про постійне бажання поета вийти зі складу редакції ЛНВ, але з цим видавець журналу прохав його почекаати. Ймовірно, атмосфера, у якій доводилося працювати, не давала можливості нормально виконувати свої обов'язки. Будучи формально лідером колективу, О. Олесю доводилося всі свої кроки узгоджувати з М. Грушевським, про що маємо багато фактів у його листах, які свідчать, що М. Грушевський продовжував спрямовувати роботу видання у вказаному ним напрямі. О. Олесь звітував М. Грушевському про вихід книжок журналу. Вони, як і раніше, затримувалися через те, що автори статей невчасно надсилали їх. Тому він прохав М. Грушевського, аби статті з Галичини надсилалися вчасно, щоб не затримувати вихід книжок журналу²⁸. Також він повідомляв про вихід окремих книжок журналу і так само знову прохав звільнити його з посади голови редакційного комітету, мотивуючи своє бажання тим, що «...не всю енергію, не всі сили я віддавав «Вістнику», але у мене було щире бажання, по змозі своїх сил, робити і бути корисним для журналу. Спочатку моя участь може і справді була не зайва, але зараз я почуваю, що цілком в журналі зайвий і

дурно одержую 50 руб.»²⁹. На це М. Грушевський йому позитивної відповіді звичайно ж не давав.

У цілому ж з листування М. Грушевського з редакційним комітетом ЛНВ та його членів між собою робота комітету уявляється так: кожного тижня члени комітету збиралися в редакції ЛНВ і виробляли план дій у відповідності до того, які вказівки присилав у своїх листах М. Грушевський. Часто на цьому ґрунті виникали непорозуміння з професором, який мав свою думку щодо того, яких співробітників потрібно залучати до написання тих чи інших статей.

Слід відмітити, що в своїй роботі члени редакційного комітету ЛНВ далеко не завжди мирно співіснували, інтригували, скаржилися на пасивність колег у виконанні своїх обов'язків, що не йшло на користь ЛНВ. Показовим для характеристики стосунків у комітеті є випадок з М. Гехтером, який був редактором журналу у 1911 р. та одним із ближчих його співробітників і публіцистів. У листі від 17 жовтня 1912 р. він писав М. Грушевському, що «...з того часу, як Ви передали «ЛНВ» редакційному комітету, я опинився в дуже фальшивім становищі. Домінуючу роль в комітеті відіграє Л.М. Черняхівська, яка здавна має проти мене «зуб» за моє походження (сього мені й досі не можуть подарувати), так і за те, що я колись наважився виступити проти неї з досить гострою статтею. В результаті, мені весь останній час доводить ся буквально випрошувати місце для моїх статей у Вістнику й торгуватись за кожную сторінку»³⁰. Така «торгівля» відбувалася не лише з М. Гехтером і призводила до того, що зміст журналу істотно погіршувався з плином часу.

Що ж стосується історії з ображеним публіцистом, то сам М. Грушевський в одному з листів дорікав членам комітету за самоуправство, яке вони вчинили з ним, не прийнявши його статті. Такий інцидент він вважав небажаним, особливо зважаючи на обставину, що незадовго до цього М. Гехтер був редактором журналу.

Про те, що комітет часто не справлявся з поставленими перед ним завданнями, свідчать листи М. Грушевського до нього, у яких різко критикується безініціативність та бездіяльність його членів, які бояться брати на себе відповідальність за вихід журналу, недбало ведуть різні його відділи, не приділяють належної уваги роботі з передплатниками та багатьма співробітниками.

У листі в справі М. Гехтера М. Грушевський звернув увагу на недбале ведення журналу членами комітету: «...Останніми часами

було в тутешній (львівській – *Авт.*) пресі кілька дуже неприємних атак і глузувань з ЛНВ за несправну коректу. Дійсно, коректа часами буває дуже несправна, просто скандальна, і треба признати, що противники ЛНВ мають добру нагоду, закриваючи очі на всі позитивні сторони ЛНВ, бити його всю слабу сторону, а навіть висміювати. Се починає грозить навіть його повазі і репутації, і ми дуже просимо Вас серйозно зостановитись над сею справою і провести в ній радикальну реформу. Просимо Вас... не обминати нас відомостей про біжучі редакційні справи, стан каси і передплати»³¹. Трохи згодом М. Грушевський писав про проблеми у видавничій сфері у Львові, вказуючи, що «...почавши від VII кн. досить буде посилати сюди 900 прим., бо тут велика застоя загальна, до чого причиняється фінансова криза, а тепер ще прийдуть вибори, так що на зріст передплати перспективи зовсім не веселі»³².

В іншому листі М. Грушевський писав, що комітету потрібно звернути увагу на бібліографію та інші відділи, пишучи, що «видається в очі занадто велика перевага белетристики над статтями: на 16 арк. всього 5 арк. статей, рахуючи сюди і спомини, і бібліографію. Се стало слабою стороною Вістника. Ми звертали Вашу увагу на потребу прихопити до роботи деяких людей – кілька разів нагадував я, щоб списались з В. Садовським... і про се ще раз позволяю собі нагадати: доконче треба зміцнити сей відділ статей по публіцистиці, економіці і політичному життю, літературі, критиці. Останніми часами рідко пише Михальчук, може б його прихопити. Також на бібліографію мусите звернути серйозну увагу»³³.

Також саме М. Грушевський визначав, які твори комітет має друкувати в ЛНВ, і в якій послідовності. Він же інформував О. Олеся про те, які статті готує сам, і які – інші галичани³⁴. Пишучи про свої побажання, М. Грушевський наголошував на тому, що комітет повинен бути більш активним у підборі матеріалів, щоб менше залежати від його вказівок.

Однак як він не намагався покращити редакційну роботу в ЛНВ, журнал за редакційного комітету занепадав. Свідченням цьому є критичні статті, вміщені на сторінках таких українських часописів, як «Рада» та «Українська хата». В огляді української преси за 1912 р. М. Сріблянський безапеляційно відніс ЛНВ до інвалідних органів, зауваживши, що писати треба цікаво, українською мовою і людяним правописом³⁵. Одночасно автор огляду підмітив характерну для постгрушевського ЛНВ рису – «...Л. Н. Вістник з виходом 3-під

руки М. Грушевського марніє, топиться як свічка в руках мертвого на столі. Зубожіли критичний, публіцистичний і бібліографічний відділи...»³⁶.

Погіршення ЛНВ відмітила навіть така лояльна до М. Грушевського газета, як «Рада». Так, в огляді української преси за 1912 р. було відзначено, що «...найстарший наш місячник – «ЛНВ» перебув у минулому році деякі зміни в організації редакторської роботи, зробившись органом колективного редакторського гурту, зложеного з видатних наших літературних сил. Зменшення числа статей проф. М. Грушевського на громадські теми не могло не відбитись на зменшенні інтересу публіцистичного відділу журналу. Цей відділ особливо в другій половині року звівся, власне кажучи, до хронікальних оглядів і взагалі прийняв досить сухий характер. Розуміється, головний інтерес літературної частини журналу полягає в писаннях найвидатніших тепер представників нашого красного письменства: Коцюбинського, Винниченка, Кобилянської, Олеся, Лесі Українки. Слабшою здається нам літературно-критична частина журналу, не об'єднана певними спільними принципами, не-систематична...»³⁷.

Зважаючи на те, що М. Грушевському в 1912–1913 рр. було не зовсім до ЛНВ і його проблем (оскільки конфлікт у НТШ наростав і висмоктував з нього усі сили), все ж треба відзначити, що він і зі Львова намагався керувати редакційним процесом і тримати під контролем роботу комітету і його членів.

А отже, як і до того, саме він був фактичним редактором та керівником журналу, визначаючи його напрям і пропонуючи твори, які повинні були міститися на сторінках журналу. В такому контексті найцікавішою є підготовка до випуску книжок ЛНВ, присвячених І. Франкові та Лесі Українці (9 та 10 за 1913 р.).

Про справу вшанування пам'яті Лесі Українки, яка постала одразу після її смерті, листувалися між собою і члени редакційного комітету. Так, Л. Старицька-Черняхівська писала Ю. Сірому про необхідність такого вчинку. Вона писала, що готує статтю про неї, яка, на її думку, мала увійти в 9 книжку журналу³⁸. Проте М. Грушевський думав інакше. В своїх листах він пояснив, якими мають бути книжки, присвячені І. Франку і Лесі Українці. Він заявив, що не може присвятити пам'яті Лесі Українки 9 книжку, так як призначив її для І. Франка. Про це він написав у своєму листі до О. Олеся, повідомляючи йому про свої плани³⁹.

М. Грушевський авторитарно заявив комітету, який мав свої гіпотетичні плани про те, якими повинні бути ці книжки: «в VIII кн. на кінці дати траурну оповістку і сповістити, що Лесі буде присвячено кн. X, бо 1) ми ждали на IX кн. статей про Лесю, то вона б спізнилася страшно, 2) треба пустити статті про Франка і присвятити йому книжку, щоб не говорили, що ЛНВ ігнорує його ювілей. Тому я проектував і проектую: присвятити IX кн. Франкові – дати присвяту і статті, йому присвячені, на сам початок (а може будуть вірші – то перед статтями)»⁴⁰. Також він писав, що не збирається присвячувати 9 книжку лише І. Франку, дозволяючи друкувати ті статті й твори, які бажали вмістити його члени⁴¹.

Таким чином, можемо пересвідчитися, що редакційний комітет ЛНВ був самостійним органом лише на словах. З огляду на відсутність очікуваних результатів, повна автономність його роботи тільки шкодила справі єдиного всеукраїнського журналу. В дійсності виходило так, що все одно всіма справами журналу керував М. Грушевський, за ним же завжди було останнє слово щодо його змістовного наповнення. Роль комітету зводилася на практиці до ширми, яка прикривала М. Грушевського від критики на його адресу.

Врешті непевні стосунки і взагалі далеко не сприятлива атмосфера у київській редакції ЛНВ стали причиною того, що співробітники почали залишати роботу в ній. В липні 1913 р. М. Грушевський повідомив О. Олесь, що «...Лизанівський написав, що ображений неоправданими закидами і з VIII кн. полишає ЛНВ, я написав, щоб принаймні зачекав, аж комітет збереться та підшукає помічника, але не знаю, чи послухає»⁴². Сам голова комітету, О. Олесь, також врешті-решт не витримав тієї відповідальності, яка впала на його плечі, і з початком 1914 р. прислав до комітету листа, у якому писав: «...Маю честь заявити Редакції «Літературно-Наукового Вістника», що з 1 января 1914 р. я виходжу із складу редакції і кидаю посаду завідуючого виданням»⁴³. Як його не прохали залишитися і Л. Старицька-Черняхівська, і М. Грушевський, він відмовився надалі виконувати цей обов'язок. Ймовірно навіть, що О. Олесь уникав зустрічі з М. Грушевським, оскільки той у листі, датованому січнем 1914 р., писав: «...дуже, дуже прикро мені, що Ваші відносини до ЛНВ зістаються невияснені. Ви не прийшли на комітет... Ви не даєте мені змоги Вас побачити і поговорити, а я сими днями виїзжаю і дуже непокоюсь, що справа ся зістається неполадженою»⁴⁴. Очевидно, що фактично дезертирський вихід з комітету

його неодмінного голови і слід мабуть вважати завершенням історії його існування. Після цього журнал благополучно дотягнув до початку Першої світової війни, з початком якої був закритий і відродився аж у 1917 р. Але це вже був інший ЛНВ.

Підсумовуючи короткий огляд історії редакційного комітету ЛНВ, слід відзначити лише один очевидний факт – ЛНВ дійсно занепав з того часу, як М. Грушевський передав комітетові свої функції. Колегіальний орган, який повинен був утримати журнал на належному рівні, продемонстрував свою неефективність. А отже, на превеликий жаль, слід визнати, що, хоча і багато в чому формальний, відхід М. Грушевського від справ у ЛНВ був у цілому помилковим.

¹ *Грушевський М.С.* Твори : У 50 т. – Л., 2002 – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – 2005. – С. 433.

² *Грушевський М.* П'ять літ тому... // ЛНВ. – 1912. – Т. 58., кн. 4. – С. 3-4.

³ *Гирчи І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // Укр. історик. – 2002. – № 1/4. – С. 116.

⁴ *Хоткевич Г.* Журнал і публіка // Діло. – 1911. – № 63. – С. 3; Літературно-Науковий Вістник // Там само. – № 10. – С. 1–2.

⁵ *Липа І.* Ще про «Літературно-Науковий Вістник» // Там само. – 1911. – № 29. – С. 3-4.

⁶ *Леонтович В.* Критикам Вістника // Рада. – 1911. – № 95. – С. 2–3.

⁷ *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917) : У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 217.

⁸ *Хоткевич Г.* Серед благородних людей // Діло. – 1911. – № 154. – С. 3.

⁹ *Корбиш Г.* До історії «Літературно-Наукового Вісника» (1907–1914) // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 39–45.

¹⁰ *Панькова С.* «Літературно-Науковий Вістник» – рупор громадсько-політичної праці М. Грушевського // Київ і кияни : Матеріали щорічної наук.-практ. конфе. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 140–157.

¹¹ *Ткаченко І.В.* Редакційна політика М. Грушевського в «Літературно-Науковому Вістнику» (1907–1914 рр.) // Укр. іст. журн. – 2010. – № 5. – С. 90–103.

¹² *Шаповал Ю.* «Літературно-Науковий Вістник» (1889–1932) : Творення державницької ідеології українства. – Л., 2000. – 352 с.

¹³ *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). – Т. 1. – 428 с.: іл.

¹⁴ *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей : Спогади. – К., 1997. – 112 с.

¹⁵ *Дорошенко В.* Літературно-Науковий Вістник // ЛНВ. – 1948. – № 1. – С. 47–55.

¹⁶ *Грушевський М.С.* Твори : У 50 т. – 2005. – Т.2. – С. 607.

¹⁷ ЦДАВО України), ф. 1823, оп. 1, спр. 36. – Листи Сірого Ю. до Винниченка В., арк. 54.

¹⁸ ДІАЛ України, ф. 745, оп. 1, спр. 25, арк. 6.

- ¹⁹ Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 211.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 36, арк. 57зв.
- ²¹ Там само, арк. 57зв. – 58.
- ²² ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 20, арк. 17.
- ²³ ІР НБУВ, ф. XV, № 1056, арк. 2.
- ²⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582, 558 арк.; спр. 583, 370 арк.
- ²⁵ Там само, спр. 765, 74 арк.
- ²⁶ Там само, спр. 603, 36 арк.
- ²⁷ ІР НБУВ, ф. XV, № 1645–1646, 2 арк.
- ²⁸ Там само, № 1055, арк. 1–2.
- ²⁹ Там само, № 1056, арк. 2.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 414, арк. 24.
- ³¹ ІР НБУВ, ф. XV, № 2566, арк. 1–2.
- ³² Там само, № 2567, арк. 1–2.
- ³³ Там само, № 2568, арк. 2.
- ³⁴ Листи до Олександра Кандиби // Грушевський М. Листування Михайла Грушевського / Г. Бурлака (упоряд.. – К., 1997. – С. 224.
- ³⁵ *Сріблянський М.* З громадського життя // Укр. хата. – 1912. – № 12. – С. 683.
- ³⁶ Там само. – С. 684.
- ³⁷ *Жученко М.* Українська преса в 1912 році // Рада. – 1913. – № 1. – С. 1.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 4028, оп. 1, спр. 3, арк. 54–55.
- ³⁹ Листи до Олександра Кандиби // Грушевський М. Листування Михайла Грушевського. – К., 1997. – С. 224.
- ⁴⁰ ІР НБУВ, ф. XV, № 2574, арк. 1.
- ⁴¹ Листи до Олександра Кандиби // Грушевський М. Листування Михайла Грушевського. – С. 225.
- ⁴² ІР НБУВ, ф. XV, № 1697, арк. 1.
- ⁴³ Там само, № 2699, арк. 1.
- ⁴⁴ Листи до Олександра Кандиби // Грушевський М. Листування Михайла Грушевського. – С. 228.

Summary

In the article on the base of personal origin sources, foremost of correspondence, the activity of «LSH's» editorial stuff in 1912–1914 was cleared up, the role of M.S. Hrushevskiy in it's creation and work as a real primary editor was reflected. The specialties of editorial process in «LSH» under guidance of editorial stuff, it's relations with M.S. Hrushevskiy were explored.

Key words: LSH's editorial stuff, publishing process, correspondence of M.S. Hrushevskiy, editorial work in LSH in 1912–1914.